

„Nation building на імперській епоху: надпреваратана „національні проекти“ в європейській контекст (краят на XVIII – началото на XX в.)“ / Nation building імперської доби: боротьба «національних проєктів» у європейському контексті (кінець XVIII – початок XX ст.)

DOI: 10.7546/DS.2024.17.12

ПРАВОСЛАВ'Я, ПРОСВІТНИЦТВО ТА ІМПЕРСЬКИЙ ПРОСТІР: ОБРАЗ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ЛЕВШИНА (1737–1812)

Павло Єремєєв¹

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії Східної Європи, кафедра українознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

У статті показано специфіку конструювання образу українських земель у працях митрополита Московського та Коломенського Платона Левшина – одного з найяскравіших релігійних діячів і церковних істориків Східної Європи другої половини XVIII – початку XIX ст. Визначено вплив особистого досвіду, філософських і суспільно-політичних поглядів Платона Левшина на характеристики українських земель у його подорожніх записках та історичних працях. Спираючись на принципи Кембриджської школи інтелектуальної історії, теорію концептуальної метафори та концепції “ментальних мап” і “місць пам’яті”, визначено, яким чином Платон Левшин використовував терміни «Україна» та «Малоросія», окреслено специфіку поєднання етнічних, політичних і релігійних конотацій у його описах українських земель. Доведено вплив Просвітництва на сприйняття України Платоном Левшином, що проявилось у його раціоналістичному підході до просторових категорій та малій кількості антропоморфних метафор у його текстах. Аналіз джерел свідчить, що територіальні межі Малоросії в текстах Левшина конструювалися на основі історико-адміністративних поділів. Волинь і Галичина не входили до символічного малоросійського простору, а термін «Україна» використовувався досить рідко і мав значення, близьке до «Малоросії». Етнічна українська специфіка залишалася поза увагою митрополита, що відрізняє його подорожню записку від тревелогів сучасників. Вирішальним фактором у конструюванні образу “своїх” та “чужих” для митрополита був конфесійний чинник. У його наративі юдеї та греко-католики виконували роль Іншого, на протипагу якому формувався образ Свого. Києво-Печерська лавра відіграла роль місця пам’яті в уявленнях Платона Левшина про українські землі.

Ключові слова: релігія, церква, образи, інтелектуальна історія, історіографія, Україна, Російська імперія, Просвітництво, Платон Левшин

¹ Стаття підготовлена за підтримки Центру перспективних досліджень у Софії (Болгарія) в рамках програми “Sustaining Ukrainian Scholarships” (2024–2025).

ORTHODOXY, ENLIGHTENMENT, AND THE IMPERIAL SPACE: IMAGES OF THE UKRAINIAN LANDS IN THE WORKS OF METROPOLITAN PLATON LEVSHIN (1737–1812)

Pavlo Yermieiev

PhD, Associate Professor, Department of History of Eastern Europe,
Department of Ukrainian Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
p.v.ermeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

The article explores the specifics of constructing the image of Ukrainian lands in the works of Metropolitan of Moscow and Kolomna Platon Levshin – one of the most prominent religious figures and church historians of Eastern Europe in the second half of the 18th and early 19th centuries. The influence of Platon Levshin’s personal experience, philosophical, and socio-political views on the characteristics of Ukrainian lands in his travel notes and historical works is examined. Relying on the principles of the Cambridge School of Intellectual History, the theory of conceptual metaphor, and the concepts of “mental maps” and “sites of memory”, the study determines how Platon Levshin used the terms “Ukraine” and “Little Russia” and outlines the specifics of the interplay between ethnic, political, and religious connotations in his descriptions of Ukrainian lands. The Enlightenment’s impact on Levshin’s perception of Ukraine is reflected in his rationalist approach to spatial categories and the limited use of anthropomorphic metaphors in his texts. An analysis of sources indicates that the territorial boundaries of Little Russia in Levshin’s texts were constructed based on historical-administrative divisions. Volhynia and Galicia were not part of the symbolic Little Russian space, and the term “Ukraine” was used relatively infrequently, having a meaning similar to “Little Russia”. The ethnic specificity of Ukrainians remained outside the metropolitan’s focus, distinguishing his travel notes from the travelogues of his contemporaries. The confessional aspect was the decisive factor in constructing the image of “us” and “them” for the metropolitan. In his narrative, Jews and Greek Catholics played the role of the Other, against whom the image of the Self was constructed. The Kyiv-Pechersk Lavra was a site of memory in Platon Levshin’s perceptions of Ukrainian lands.

Keywords: religion, church, images, intellectual history, historiography, Ukraine, Russian Empire, Enlightenment, Platon Levshin

Конструювання образу українських земель у імперських наративах межі XVIII–XIX століття вже неодноразово ставало предметом наукових досліджень (Velychenko 1992; Andriewsky 2003; Kravchenko 2011; Tolochko 2012; Bilenky, 2023). В той же час, специфіка опису українських земель у працях митрополита Московського та Коломенського Платона Левшина (1737–1812) до сих пір майже не привертала уваги науковців.

Варто зазначити, що Платон Левшин був одним з найбільш яскравих та впливових церковних діячів другої половини XVIII – початку XIX ст., автором першої узагальнюючої праці з історії Російської церкви (Levshin 1805a; Levshin

1805b). Життя та діяльність митрополита було предметом наукових досліджень вже у XIX – на початку XX ст. (Snegirev 1891; Rozanov 1913). Останнім часом з'явилися новаторські дослідження, в яких діяльність Платона Левшина, його богословські та філософські погляди аналізуються на основі широкої джерельної бази та новаторських методологічних підходів. Серед іншого дослідники звертають увагу на вплив Просвітництва та протестантських теологічних ідей на світогляд Платона Левшина (Wirtschaftler 2013; Michelson 2017, 66–67; Ivanov 2020, 176–188). Втім, погляди Платона Левшина на Україну в цих працях майже не висвітлено.

Олексій Толочко у своїй знаковій праці “Київська Русь та Малоросія у XIX столітті” аналізує подорожні записки, створені Платоном Левшиним під час відвідин Києва у 1804 р. (Tolochko 2012, 162–164). Валерій Ластовський коротко згадує про історичні дослідження Платона Левшина у монографії “Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії” (Lastovskiy 2008, 60–61).

У цій статті ми спробуємо з'ясувати, в який спосіб та під впливом яких чинників у працях митрополита конструювався образ українських земель. Діяльність Платона Левшина припала на той період, коли на сході Європи розгорталися процеси націотворення (Andriewsky 2003; Kappeler 2005; Kravchenko 2011; Tolochko 2012; Bilenky, 2023), просвітницькі стилі мислення поступово змінюються романтизмом (Yas 2014), відбувалася соціально-політична та інтелектуальна інтеграція українських земель до імперських структур (Kohut 1996; Sklokin 2019). Суттєві зміни спостерігаються і у Православній церкві досліджуваного періоду (Michelson 2017). Серед іншого, саме у другій половині XVIII століття поступово зменшується кількість українців на російських єпископських кафедрах (Saunders 1985, 53), продовжуються характерні для синодальної епохи процеси уніфікації та соціального дисциплінування (Yaremenko 2017). Ми спробуємо з'ясувати, яким чином ці процеси вплинули на сприйняття України Платоном Левшиним, у який спосіб формування образу українських земель у працях митрополита було пов'язано із більш загальними спробами імперських інтелектуалів окреслити уявні межі «російськості». До сих пір ці питання в історіографії практично не піднімалися.

Джерельною основою роботи стали опубліковані праці митрополита Платона Левшина, а саме: його автобіографія, проповіді, опис мандрівки до Києва у 1804 р. та двотомна “Коротка церковна російська історія”, видана у 1805 р. (Levshin 1805a; Levshin 1805b; Levshin 1913a; Levshin 1913b). Спираючись на методологічні принципи, розроблені представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії (Skinner 1963; Россок 2009), ми спробуємо визначити, яким чином у працях митрополита значення термінів “Малоросія” та “Україна” змінювалися в залежності від контексту висловлювання. Враховуючи доведений Джоном Лакоффом та Марком Джонсоном метафоричний характер людської мови та свідомості (Lakoff & Johnson 2003), необхідно з'ясувати, які метафори використовувалися Платоном Левшиним задля характеристик українських

земель, яким чином обрання тих чи інших метафоричних конструкцій було взаємопов'язане із загальним світосприйняттям митрополита. Нарешті, спираючись на концепції “місце пам'яті” П'єра Нора та “ментальних мап” Фрітцйофа Шенка (Nora 1989; Schenk 2013), у статті буде здійснено спробу з'ясувати, які символічні об'єкти у наративах Платона Левшина виявлялися пов'язаними із певними колективними спогадами та ідентичностями, яку роль відігравав образ українських земель у ментальних мапах митрополита?

Довгий час життя Платона Левшина практично не було пов'язане з Україною. В автобіографії митрополита, написаній незадовго до смерті, терени сучасної України згадуються лише в контексті короткого спомину про подорож 1804 р., а також у характеристиках тих церковних діячів, які в різний час обіймали київську митрополічну кафедру і з якими контактував Платон Левшин (Гавриїл Кременецький та Самуїл Миславський) (Levshin 1913b, 329–387).

Церковна кар'єра Платона Левшина розвивалася за часів правління Катерини II. У той час домінування українців на єпископських посадах в Російській церкві, характерне для першої половини XVIII ст., сходило нанівець (Kharlamrovuch 1914, VII; Saunders 1985, 53). Історик XIX ст. Іван Снегірьов, характеризуючи роботу Платона Левшина на посаді директора Московської духовної академії, саме з особою майбутнього московського митрополита пов'язує зменшення “польсько-малоросійського” впливу на церковну освіту (Snegirev 1891). Саме Платон Левшин поклав край практиці запрошення українців на місця викладачів Московської духовної академії (Rozanov 1913).

Візит до України у 1804 р. митрополит докладно описує у своїй записці, що була опублікована посмертно (Levshin 1913b, 297–328). В автобіографії, пишучи від третьої особи, Платон Левшин таким чином схарактеризував мотив подорожі: “У цей час йому спало на думку здійснити своє давнє бажання – на втіху своїй цікавості, для зміцнення здоров'я рухом, побувавши в Києві та інших містах на шляху” (Levshin 1913b, 378).

Подорож Платона Левшина до українських земель варто розглядати в контексті загальних процесів інтелектуального освоєння цих територій представниками великоросійської еліти. Як показав Олексій Толочко, на початку XIX століття в Російській імперії поширилася мода на мандри південно-західною частиною імперії, що відіграла вирішальну роль у формуванні образу України в уявній географії імперських інтелектуалів. (Tolochko 2012, 66–71). Історик справедливо зазначає, що Платон Левшин, у дусі того часу, поєднував паломництво з археологічною екскурсією. При цьому, як і багато інших мандрівників початку XIX століття, московський митрополит був розчарований, не знайшовши у Києві тієї кількості залишків киево-руської давнини, на яку він сподівався (Tolochko 2012, 162–164). Платон Левшин писав: “Дуже примітно, що хоча церкви Софійська, Печерська, Миколаївська та інші не тільки в Києві, але й у Чернігові, Могилеві та Смоленську є давніми і деякі з них існують понад 700 років, і там, де ми очікували б знайти сліди давнини, проте явно видно, що в усіх тих церквах образи, іконостаси, стінні розписи – все це не виявляє

давнини, а свідчить про те, що вони або написані й зроблені нещодавно, або походять з XVII чи XVIII століття. У Москві та інших містах поблизу неї можна знайти багато образів, іконостасів і розписів, які більше виражають давнину, ніж усі ті, що знаходяться там, де була колиска віри” (Levshin 1913b, 317). Подібні розчарування були непоодинокими серед російських мандрівників того часу (Tolochko 2012, 70).

Втім, порівнюючи записку Платона Левшина про відвідування Києва з іншими російськими тревелогами того часу, можемо побачити специфіку у наративі московського митрополита. Низка російських мандрівників початку XIX століття, прибуваючи на територію України, підкреслювали етнічні відмінності місцевого населення у порівнянні з російським (Tolochko 2012, 79–83). Павло Сумароков (1767–1846), наприклад, у такий спосіб описував свої враження від українських земель 1802 року: “Але що означає в селі Липцях, останній перед Харковом станції, ця різка зміна в усьому, що тільки постає перед очима? Ось біліють низькі мазанки; ось селяни з поголеними головами їздять на волах, а ось відкриті загорожі винної крамниці. В охайній і затишній хаті я знаходжу інші обличчя, інші звичаї, інший одяг на господарях, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут покладено межу імперії? Невже я в’їжджаю в іншу державу? – Ні! Імперія триває; а звідси починається край, що зветься Малоросією” (Цит. за: Tolochko 2012, 80).

Нічого подібного ми не знаходимо у подорожній записці Платона Левшина: він взагалі не проявляє інтересу до етнічної специфіки українського населення. Малоросію Платон Левшин у своїй подорожній записці визначає виключно в історико-адміністративному сенсі, як землі колишньої Гетьманщини. Наприклад, характеризуючи приїзд до Глухова, автор пише: “Пробувши близько двох годин у Батурині, продовжили свій шлях і ввечері дісталися міста Глухова, де раніше було правління всієї Малоросії” (Levshin 1913b, 320–329). Жодних згадок про культурні, побутові чи лінгвістичні відмінності між російським та українським населенням у записці Платона Левшина немає. Так само не фіксує Платон і якісь етнографічні особливості білоруського населення. Їдучи на захід від Смоленська, він лише пише про колишній кордон Речі Посполитої: “Проїхавши останнє невелике новозбудоване містечко Смоленської губернії, що зветься Красний і не містить у собі нічого примітного, в’їхали до Могилівської губернії, яка раніше перебувала під владою Польщі” (Levshin 1913b, 304).

Окрім історико-адміністративних поділів, велику роль у ментальній географії Платона Левшина відіграє ландшафт та розвиток інфраструктури. Якщо згаданий вище Павло Сумароков відчув себе ніби в іншій країні, опинившись на території Слобожанщини та зафіксувавши відмінність у мові та звичаях місцевого населення, то у Платона Левшина відчуття іншої країни виникло безпосередньо на етнічних російських територіях. Характеризуючи відтинок своєї подорожі між Можайськом та Смоленськом, митрополит зазначив: “Виїхавши, ми одразу побачили наче іншу країну і ніби інший клімат. Почали траплятися села значно менші й малолюдніші, розташовані рідко, і своїм виглядом

вони свідчили про бідність мешканців, що тривало аж до самого Смоленська” (Levshin 1913b, 299).

На нашу думку, подібна непомітність етнічних відмінностей у записці Платона Левшина може бути пов’язана з двома факторами. По-перше, велика увага до народної мови та культури була характерною рисою романтизму, який на початку XIX століття дедалі активніше проявлявся у соціокультурному житті Східної Європи (Yas 2014, 137–146). Романтизм значною мірою впливав і на характер подорожей початку XIX століття, під час яких російські інтелектуали “відкривали” для себе українські землі (Tolochko 2012, 58). Проте Платон Левшин, хоча і здійснював свою мандрівку до України в той самий час, був людиною, яка сформувалася в епоху Просвітництва (Ivanov 2020, 176–188). Варто зазначити, що узагальнені характеристики Просвітництва як засадничо антиклерикального феномену давно підважені в історіографії (Rosock, 1989). Зокрема, як переконливо показала Еліс Віртшафтер, просвітницькі ідеї, поєднуючись із православними переконаннями, лежали в основі світогляду Платона Левшина (Wirtschafter 2013).

Внаслідок цього романтична зацікавленість народною мовою та культурою, що простежується у багатьох подорожніх записках початку XIX століття, у тексті Платона Левшина майже не проявляється. Натомість, у характерній для Просвітництва манері, він звертає увагу на рельєф місцевості, її інфраструктуру та благоустрій.

Ще однією причиною слабкої уваги митрополита до етнокультурних особливостей українського та білоруського населення може бути релігійна спрямованість його наративу. Розділяючи населення переважно за конфесійним принципом, він протиставляє православних уніатам та євреям. При цьому, образи юдеїв та греко-католиків символічно зближуються. Наприклад, зазначається: “Продовжуючи шлях, знайшли ми чимале селище, що зветься Пропойськ. Тут найбільше уніатів і жидів; однак, православна церква, кам’яна й гарна, збудована колишнім поміщиком князем Олександром Михайловичем Голіциним” (Levshin 1913b, 307). В іншому місці своєї записки, характеризуючи Гомель, Платон Левшин зазначає: “Чули ми, і якщо це правда, то зраділи, що хтось, недалеко звідти, вигнав жидів зі своїх володінь, а також, як дехто стверджував, і уніатів переконав ходити до православних церков, за що дякували Богові”. У протиставленні з уніатами та євреями етнолінгвістичні відмінності всередині православної спільноти для автора записки виявляються практично непомітними (Levshin 1913b, 308).

Варто відзначити, що описуючи українські міста, церкви та монастирі, Платон Левшин зазвичай обходиться без яскравих метафор та антропоморфних порівнянь. Причому це стосується як його подорожньої записки щодо мандрівки в Україну, так і “Короткої церковної історії російської” (Levshin 1913b, 297–328; Levshin 1805a; Levshin 1805b). Подібна риса є досить нетиповою для церковного дискурсу, в якому антропоморфні метафори при характеристиці міст дуже поширені. Міста нерідко антропоморфізуються у біблійних тек-

стах. Наприклад, у Євангелії від Матвія міститься таке звертання до Єрусалиму: “Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш пророків та каменуєш посланих до тебе! Скільки разів Я хотів зібрати діти твої” (Матв. 23:37). Яскраві метафори та антропоморфні звернення зарактерні і для християнської традиції на Сході Європи. З давньоруських часів поширюється образ Києва як Другого Єрусалиму (Rychka 2005). Емоційно наповнені метафори супроводжували описи міст, церков та монастирів і в більш пізню у порівнянні з часами Платона Левшина епоху, коли в соціокультурному житті домінував романтизм. Наприклад, церковний історик та архієрей середини ХІХ ст. Філарет Гумілевський у другому томі своєї “Історії Російської Церкви” наступним чином пише про взяття Києва монголами: “У 1240 р. настав час для Києва – колиски християнства в Росії. Кияни захищали святиню Росії з повною самовідданістю” (Gumilevskiy 1850, 8). Нічого подібного ми не знаходимо у Платона Левшина.

Варто порівняти, як описував свій візит до Києва сам московський митрополит у 1804 році, та як характеризував його біограф Іван Снегірьов у книзі, що була вперше видана 1831 р. Останній таким чином оповідав про цю подію: “У Платона було давнє бажання відвідати Київ – як для поклоніння святим угодникам Божим, так і для задоволення своєї цікавості у Російському Єрусалимі. До того ж, він сподівався зміцнити цією подорожжю своє ослаблене здоров’я та знайти нові матеріали для Руської церковної історії в колисці вітчизняного християнства” (Snegirev 1891b, 12–13). У тексті Левшина нічого подібного ми не знаходимо: митрополит не характеризує Київ за допомогою метафор на кшталт “Російського Єрусалиму”, “матері міст руських” чи “колиски вітчизняного християнства”. Міста, церкви та монастирі у нього – це просто певні об’єкти, що існують у тому ж хронотопі, що й інші.

На нашу думку, зазначена специфіка опису географічних об’єктів у текстах Платона Левшина пов’язана із просвітницьким стилем мислення, характерним для московського архієрея. Як зазначав Мірча Еліаде, характерною рисою архаїчного світосприйняття є відчуття неоднорідності простору, його розподіл на сакральне і профанне. Водночас у секуляризованій свідомості простір є однорідним і нейтральним (Eliade, 12–13). Левшин, будучи інтелектуалом епохи Просвітництва, сприймав простір у ньютоніанських категоріях; відповідно, міста, церкви та монастирі в його наративі сутнісно не виділялися з навколишнього середовища.

Винятком у цьому плані є проповіді митрополита, в яких він, часом, віддавав належне традиціям барокової гомілетики, антропоморфізуючи міста. Наприклад, у вітальній промові до імператора з нагоди його прибуття до Москви (1801 р.) Платон Левшин антропоморфізує Москву: “Давня царствена столице! Підійми свою голову: споглянь великих твоїх самодержців, величну та плідну їхню галузь. Нехай оновиться твоя старість, як юність орлина! Радій, новий Сіоне, про свого Царя” (Levshin 1913b, 655). Втім, у платонівських описах України подібних метафор ми майже не знаходимо. Певна антропоморфізація присутня лише у згадці Києво-Печерської лаври, стосовно якої Платон Левшин у подо-

рожній записці зазначив: “Увесь наш погляд охоплювала Печерська Лавра, що стояла прямо навпроти перевозу на високій горі й підносила свою величну главу над усіма тамтешніми високими горами або над дуже крутими береговими схилами” (Levshin 1913b, 312). Очевидно, це є маркером особливої значущості Лаври в ментальній географії митрополита Платона.

У його “Короткій церковній історії російській” українським землям приділено порівняно мало уваги. Києворуська історія, звісно, сприймається ієрархом як частина історії Росії. При цьому поступово увага автора зміщується на північний схід: він починає описувати ‘російську церковну історію як історію церкви на територіях, підконтрольних московській великокнязівській та митрополичій владі. Загальну схему російської церковної історії Платон Левшин описує так: “Митрополит був єдиним для всієї Русі, і всі єпископи, зокрема й Новгородський, перебували під його владою. Цей всеросійський митрополит спочатку знаходився в Києві, потім на деякий час у Володимирі, але не іменувався Володимирським, а залишався Київським. Зрештою, він переселився до Москви, де затвердив своє перебування. Тому всеросійська митрополія вже більше не була в Києві, а в Москві, хоча митрополити, проживаючи в Москві, ще називалися Київськими. Однак коли Київ вийшов з-під влади Русі та перейшов під владу Литовську, там обрали іншого митрополита. Відтоді митрополити, що перебували в Москві, почали іменуватися Московськими та всієї Русі. Усім архієпископам і єпископам Великої Росії належало підкорятися цим Московським всеросійським митрополитам. Згодом, як було показано вище, Московська митрополія перетворилася на патріаршество” (Levshin 1805a, 102–103).

Як справедливо зазначає Патрік Міхельсон, Платон прагнув узгодити політичну історію Київської та Московської Русі із сюжетними схемами священної історії, де відхилення від православної практики призводило до божественного гніву, а покаяння за ці відхилення – до божественної милості. Сенс поняття “російський народ” у текстах Платона Левшина залишався певною мірою неоформленим. Втім, саме цей народ вписувався в провіденційні наративи (Michelton, 67). У 1803 р. під час проповіді в Архангельському соборі Москви митрополит зазначив: “Хто ж складає Російську Церкву? Ми, ми, православні росіяни, якщо тільки ми є прямими і здоровими членами цього священного і таємничого тіла” (Levshin 1913a, 571).

Про території Королівства Польського та Великого Князівства Литовського у період з середини XV до середини XVI ст. Платон Левшин згадує майже виключно в контексті характеристик нерівноправного становища православних на цих землях (Levshin 1805a, 364). Унійний собор у Бересті митрополит, звісно, різко засуджує: “Цей собор, а найбільше Михайло Рогоза, розділив російський народ надвоє, роздерши ризи Христові, як колись Арій. Адже в єдиному народі одні під примусом і утисками, не бажаючи того, пристали до унії, а інші твердо стояли у православ’ї, але за це зазнали всіляких підступів і гонінь, що тривали аж до нинішніх часів і тривають досі. І нині ми повинні молити Бога,

щоб Він вдихнув у наших благочестивих і православних государів ревність за віру їхніх великих благочестивих предків і щоб через них Він змінив цю люту рану” (Levshin 1805b, 109–110).

Як бачимо, описуючи події кінця XVI століття, Платон Левшин проводить паралелі із сучасною йому ситуацією, коли в результаті поділів Речі Посполитої під владою Російської імперії опинилася значна кількість греко-католиків, причому імперська влада почала докладати зусилля до ліквідації Унії на підконтрольних територіях (Los, 2013).

Вкрай негативне ставлення Платона Левшина до Брестської унії може бути більш зрозумілим в контексті його ставлення до католицизму в цілому. У текстах митрополита критика папства та Католицької церкви загалом зустрічається значно частіше, ніж критика протестантів, причому при характеристиках “латинства” використовуються дуже жорсткі метафори на кшталт “гонительний папський дух” та “ловили рибу у каламутній воді” (Levshin 1805a, 155, 274; Levshin 1805b, 94, 122, 228). Це можна пояснити вже відзначеним в історіографії впливом на світогляд митрополита протестантських ідей (Ivanov 2020, 176–188), а також просвітницького раціоналізму з його критикою католицизму (Wirtschaftler 2013).

Діяльності Петра Могили Платон Левшин присвячує лише кілька речень: київського архієрея він характеризує як “освіченого митрополита”, а його діяльність – виключно як боротьбу з латинськими викривленнями віри (Levshin 1805b, 228, 249). Козацькі повстання у Речі Посполитій, зокрема і Хмельничина, характеризуються саме як виступи проти Унії (Levshin 1805b, 111, 246).

Загалом, у “Короткій церковній історії російській” українським землям присвячено значно менше уваги у порівнянні з тими узагальнюючими працями з історії Російської церкви, які з’явилися у середині XIX ст. (Див, напр.: Gumilevskiy, 1850; Bulgakov 1996). Це може бути пов’язано з тим фактом, що в часи Платона Левшина імперські інтелектуали тільки починають осмислювати українські землі, символічно включаючи їх до російського історичного нарративу (Kravchenko 2011; Tolochko 2012). Повноцінне вписування України до російської національної парадигми відбудеться пізніше, у 30–40-ві рр. XIX століття (Andriewsky 2003). Велику роль у цьому процесі зіграли праці Ніколая Устрялова (Ustrialov 1839). В результаті, у творчості Платона Левшина Україна періодично зникає з поля зору, в той час як у більш пізніх творах Філарета Гумілевського та Макарія Булгакова українські землі більш системно описуються як частина російського простору (Gumilevskiy, 1850; Bulgakov 1996).

У “Короткій церковній історії російській” Платона Левшина, так само, як і в його подорожній записці, уявні межі Малоросії конструюються на основі історико-адміністративного поділу, без врахування етнічних особливостей. Характеризуючи події середини XVII ст., митрополит стверджує, що «вся Малоросія» відокремилася від Польщі (Levshin 1805b, 111). Таким чином, Волинь та Галичина опинялися поза уявними межами Малоросії.

Термін “Україна” московський митрополит використовував значно менше, проте з контексту наявних згадок можна зробити висновок, що сенс цього слова в його уявленні був близьким до значення терміну “Малоросія”. Характеризуючи ситуацію у другій половині XVII ст. автор зазначає, що “Чимало церков і монастирів в Україні, на Волині та в Литві залишалися такими, що не пристали до Унії” (Levshin 1805b, 270). Таким чином, “Україна”, “Волинь” та “Литва” сприймалися як об’єкти одного порядку. Розмірковуючи над локалізацією міста Білгород, яке згадане у “Повісті минулих літ”, Платон Левшин зазначає, що це місто розташовувалося “на Україні, недалеко від Києва” (Levshin 1805b, 246).

Особливе місце Києва в ментальній географії Платона Левшина добре видно на прикладі його опису деяких обставин біографії Григорія Отреп’єва, котрого митрополит, звісно, ототожнює з Лжедмитрієм. У “Короткій церковній історії російській” читаємо: “Гришка пішов до Києва з монахами і був прийнятий Київським губернатором, князем Василем Костянтиновичем Острозьким, правітним, і служив у нього. Потім його відправили до Печерського монастиря, а двох інших монахів він послав до Польщі у свій монастир – Троїцький Дерманський; а інших – до Спаського Древлянського. Але Гришка жив у Печерському монастирі безчинно і спокусливо, що за тих часів це було досить примітно, оскільки він ще не був ніби у Польщі. Тому архімандрит доповів про нього князю Острозькому, а князь наказав покарати його як ченця, що поводить негідно. Дізнавшись про це, Гришка втік до Польщі й, скинувши з себе монаше вбрання, почав навчатися у школі, в містечку Гощі, у Червоній Русі, звісно, у езуїтів” (Levshin 1805b, 125–126).

Показово, що переїзд Григорія Отреп’єва з Києва до Гощі, що на Волині, Платон Левшин розглядає як переїзд до Польщі, хоча у той час, на початку XVII ст., і Киев, і Гоща були під владою Польської корони. Ба більше, сам Платон Левшин характеризує Гощу як частину Червоної Русі, таким чином включаючи її до символічного російського простору.

Очевидно, символічна межа між Києвом та Гощею, за якої остання хоча б за певних умов може бути визнана польською територією, а Київ – ні, була зумовлена особливим значенням в уявленнях митрополита є “місцем пам’яті”. Вище, в рамках аналізу подорожньої записки, вказувалося на особливу роль Києво-Печерської лаври у світогляді Платона Левшина. Київ навіть в контексті опису подій початку XVII ст. не сприймався ним як польське місто, тоді як Гоща, що мала значно менше символічне значення, могла бути хоча б частково включена до уявного простору Польщі. Звісно, до цього додавалося розуміння митрополитом того факту, що на території Волині у XVII ст. польський соціокультурний вплив був сильнішим. Велике значення в уявленнях російських інтелектуалів початку XIX століття щодо простору мала й пам’ять про польсько-російський кордон 1772 р., на що звернув увагу О. Толочко (Tolochko 2012, 127). Це також могло створювати символічну межу між Києвом та Гощею при описі подій початку XVII ст.

Таким чином, доходимо висновку, що територіальні межі Малоросії в текстах Платона Левшина конструювалися на основі історико-адміністративних поділів: Волинь і Галичина не включалися до символічного малоросійського простору. Термін “Україна” використовувався ним не часто, а його значення було близьким до змісту терміну “Малоросія”. Роль етнічного чинника в ментальній географії московського митрополита була незначною, що відрізняє його подорожні записки від травелогів сучасників. Вирішальну роль у конструюванні образу “своїх” та “чужих” відігравав конфесійний чинник. Юдеї та уніати виконували в наративі Платона Левшина роль Іншого, у порівнянні з яким формувався образ Свого (при цьому етнічні відмінності всередині власної спільноти залишалися непоміченими). Просвітницький вплив на мислення митрополита проявився у відсутності антропоморфних метафор та раціоналістичному підході до простору. Загалом, роль українських земель у його історичному наративі була суттєво меншою, ніж у текстах російських церковних істориків середини XIX ст. Києво-Печерська лавра відіграла роль місця пам’яті в уявленнях цього російського церковного ієрарха, що зумовлювало конструювання ним образу «своїх» територій.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Andriewsky, O. 2003. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the “Little Russian Solution,” 1782–1917. In: Kappeler A., Kohut Z., Sysyn F., von Hagen M. (eds.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Edmonton, University of Alberta Press, p. 182–214.

Bilenky, S. 2023. Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. London; Chicago; Edmonton; Toronto, 596 p.

Bulgakov, M. 1996. *Istoriya Russkoy Tserkvi [History of the Russian Church]*. Kn. 3. Moskva, Izdatelstvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya, 702 s. (In Russian).
Булгаков, М. 1996. *История Русской Церкви*. Кн. 3. Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 702 с.

Eliade, M. 2001. *Sviashchenne i myrske [Sacred and Profane]*. Kyiv, Osnovy, 592 s. (In Ukrainian).

Еліаде, М. 2001. *Священне і мирське*. Київ, Основи, 592 с.

Gumilevskiy, F. 1850. *Istoriya Russkoy Tserkvi. Period vtoroy [History of the Russian Church. The Second Period]*. Moskva, Tipografiya V. Gote, 176 s. (In Russian).

Гумилевский, Ф. 1850. *История Русской Церкви. Период второй*. Москва, Типография В. Готье, 176 с.

Ivanov, A. 2020. *A Spiritual Revolution. The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia*. Madison, The University of Wisconsin Press, XV, 363 pp.

Kappeler, A. 2005. *Rosiiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad [Russia as a Multiethnic Empire: Emergence, History, Collapse]*. Lviv, Vydavnytstvo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu, 360 s. (In Ukrainian).

Каппелер, А. 2005. *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів, Видавництво Католицького Українського університету, 360 с.

Kharlampovych, K. 1914. Malorossyiskoe vlyaniye na velykorusskuiu tserkovnuiu zhyzn [Little Russian Influence on the Great Russian Church Life]. Kazan, Yzd. kn. mah. M. A. Holubeva, XXIV, 878, LXVI c. (In Russian).

Харлампович, К. 1914. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, Изд. кн. маг. М. А. Голубева, XXIV, 878, LXVI с.

Kohut, Z. 1996. Rosiiskyi tseentralizm i ukrainska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760–1830 [Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s]. Kyiv, Osnovy, 317 s. (In Ukrainian).

Когут, З. 1996. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ, Основи, 317 с.

Kravchenko, V. 2011. Ukraina, Imperiia, Rosiia: vybrani staty z modernoi istorii ta istoriohrafii. Kyiv, Krytyka, 542 c. (In Ukrainian).

Кравченко, В. 2011. Україна, Імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, Критика, 542 с.

Lakoff G. & Johnson M. 2003. Metaphors We Live By. London, The University of Chicago Press, 256 p.

Lastovskiy, V. 2008. Mizh suspilstvom i derzhavoiu. Pravoslavna tserkva v Ukraini naprykintsi XVII–XIX st. v istorii ta istoriohrafii [Between Society and the State. The Orthodox Church in Ukraine at the End of the 17th–18th Centuries in History and Historiography]. Kyiv, Feniks, 496 s. (In Ukrainian).

Ластовський, В. 2008. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ, Фенікс, 496 с.

Levshin, P. 1805a. Kratkaya tserkovnaya rossiyskaya istoriya [Brief Russian Church History]. Tom 1. Moskva, Sinodalnaya tipografiya, 388 s. (In Russian).

Левшин, П. 1805а. Краткая церковная российская история. Том 1. Москва, Синодальная типография, 388 с.

Levshin, P. 1805a. Kratkaya tserkovnaya rossiyskaya istoriya [Brief Russian Church History]. Tom 2. Moskva, Sinodalnaya tipografiya, 388 s. (In Russian).

Левшин, П. 1805а. Краткая церковная российская история. Том 2. Москва, Синодальная типография, 388 с.

Levshin, P. 1913a. Polnoe sobranie sochineniy Platona (Levshina) mitropolita Moskovskogo. Tom 1. [Complete Works of Platon (Levshin), Metropolitan of Moscow. Vol. 1]. Sankt-Peterburg, Izdatelstvo P. P. Soykina, 976 s. (In Russian).

Левшин, П. 1913. Полное собрание сочинений Платона (Левшина) митрополита Московского. Том 1. Санкт-Петербург, Издательство П. П. Сойкина, 976 с.

Levshin, P. 1913b. Polnoe sobranie sochineniy Platona (Levshina) mitropolita Moskovskogo. Tom 2. [Complete Works of Platon (Levshin), Metropolitan of Moscow. Vol. 2]. Sankt-Peterburg, Izdatelstvo P. P. Soykina, 704 s. (In Russian).

Левшин, П. 1913. Полное собрание сочинений Платона (Левшина) митрополита Московского. Том 2. Санкт-Петербург, Издательство П. П. Сойкина, 704 с.

Los, V. 2013. Uniatska Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno-relihiinyi aspekt [The Uniate Church in Right-Bank Ukraine at the End of the 18th – first half of the 19th Century: Organizational Structure and Cultural and Religious Aspect]. Kyiv, NBUV, 2013, 300 c. (In Russian).

Лось, В. (2013). Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ, НБУВ, 2013, 300 с.

Michelson, P. 2017. *Beyond the Monastery Walls: The Ascetic Revolution in Russian Orthodox Thought, 1814–1914*. Madison, University of Wisconsin Press, 307 p.

Nora, P. 1989. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, pp. 7–24. URL: <http://www.jstor.org/stable/2928520>.

Pocock, J. 1989. Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective. *Government and Opposition*, Vol. 24, No. 1, pp. 81–105.

Pocock, J. 2009. *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 298 p.

Rozanov, P. 1913. *Moskovskiy mitropolit Platon (1737–1812)*. Sankt-Peterburg, Sinod. tip., [2], III, 90, [2] s. (In Russian).

Розанов, П. 1913. *Московский митрополит Платон (1737–1812)*. Санкт-Петербург, Синод. тип., [2], III, 90, [2] с.

Rychka, V. 2005. “Kyiv – Druhyi Yerusalyim”: z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi [Kyiv – the Second Jerusalem”: from the History of Political Thought and Ideology of Medieval Rus]. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 243 s. (In Ukrainian).

Ричка, В. 2005. “Київ – Другий Єрусалим”: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ, Інститут історії України, 243 с.

Saunders, D. 1985. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton, University of Alberta Press, 415 p.

Schenk, F. 2013. Mental Maps: the Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History. *European History Online (EGO)*. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schenkf-2013-en>.

Skinner, Q. 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. Vol 8 (1). Pp. 3–53. URL: <https://doi.org/10.2307/2504188>.

Sklokin, V. 2019. *Rosiiska imperiia i Slobidska Ukraina u druhyi polovyni XVIII st.: prosvichenyi absoliutyzm, imperska intehratsiia, lokalne suspilstvo* [The Russian Empire and Sloboda Ukraine During the Second Half of the Eighteenth Century: Enlightened Absolutism, Imperial Integration, Local Society]. Lviv, Vydavnytstvo UKU, 268 s. (In Ukrainian).

Склокін, В. 2019. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів, Видавництво УКУ, 268 с.

Snegirev, I. 1891b. *Zhizn moskovskogo mitropolita Platona. Chast 2.* [The Life of Moscow Metropolitan Platon. Part 2]. Moskva, Tipografiya I. Efimova, 266 s. (in Russian).

Снегирев, И. 1891. *Жизнь московского митрополита Платона. Часть 2*. Москва, Типография И. Ефимова, 266 с.

Snegirev, I. 1891a. *Zhizn moskovskogo mitropolita Platona. Chast 1.* [The Life of Moscow Metropolitan Platon. Part 1]. Moskva, Tipografiya I. Efimova, 136 s. (In Russian).

Снегирев, И. 1891а. *Жизнь московского митрополита Платона. Часть 1*. Москва, Типография И. Ефимова, 136 с.

Tolochko, A. 2012. *Kievskaya Rus i Malorossiya v XIX veke* [Kyivan Rus' and Little Russia in the 19th Century]. Kiev, Laurus, 256 s. (In Russian).

Толочко, А. 2012. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев, Laurus, 256 с.

Ustrialov, N. 1839. *O Lytovskom kniazhestve* [About the Lithuanian Principality]. Sankt-Peterburh, Ekspedytsiya zahotovleniya hosudarstvennykh bumah, 42 s. (In Russian).

Устрялов, Н. 1839. *О Литовском княжестве*. Санкт-Петербург, Экспедиция заготовления государственных бумаг, 42 с.

Velychenko, S. 1992. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 283 p.

Wirtschafter, E. 2013. Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon. Northern Illinois University Press, 200 p.

Yaromenko, M. 2017. Pered vyklykamy unifikatsii ta dystyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti [Facing the Challenges of Unification and Discipline: Kyivan Orthodox Metropolitanate in 18th Century]. Lviv, Vydavnytsvo UKU, 272 s. (In Ukrainian).

Яременко, М. 2017. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів, Видавництво УКУ, 272 с.

Yas, O. 2014. Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.) [The Historian and Style. Prominent Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epochs (Early 19th – 80s of the 20th Century)]. Ch. 1. Kyiv, NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 586 s. (In Ukrainian).

Ясь, О. 2014. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). Ч. 1. Київ, НАН України, Ін-т історії України, 586 с.

Дата подання статті до редакції: 3.02.2025 р.